

УДК 340.5 : 342.7

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.04.1.6>

РАБСТВО В АНТИЧНОМУ СВІТІ: МОРАЛЬНА НОРМА ЧИ ПОРУШЕННЯ ПРАВ ЛЮДИНИ

Гришко В.І.,

*кандидат педагогічних наук, доцент,
доцент кафедри правоохоронної діяльності
та спеціальних юридичних дисциплін
Національного університету водного господарства
та природокористування*

Цевух А.І.,

*здобувач другого (магістерського) рівня вищої освіти
спеціальності 081 – Право
Національного університету водного господарства
та природокористування*

Гришко В.І., Цевух А.І. Рабство в античному світі: моральна норма чи порушення прав людини.

Дана наукова стаття розглядає важливу складову античних часів - рабство в контексті юридичного статусу раба в античному праві, його еволюцію та морально – етичні дилеми за типу чи було рабство моральною нормою, що відображала цінності епохи, чи порушенням прав людини з сучасної перспективи.

Дослідження охоплює дослідження цього питання у Стародавній Греції та Римі. Наукова стаття розглядає раба як об'єкт власності згідно античних кодексів, еволюцію його правового статусу від безправ'я до таких гарантій, як можливість викупу чи обмеження свавілля господаря, порівнює становище рабів у цих суспільствах та демонструє моральну - етичну оцінку рабства через погляди античних філософів.

Особлива увага була приділена важливим історичним подіям, серед яких реформи Солона в Афінах, які скасували боргове рабство та механізм римської манумісії, завдяки якому раби могли здобути свободу. У дослідженні аналізуються випадки масового поневолення як результат битви при Каннах, повстання Спартака та загальний вплив рабів і таких подій на еволюцію права. Також використовується порівняльний метод античних уявлень про рабство з сучасними нормами, що передбачені Загальною декларацією прав людини 1948 року.

Наукова стаття підкреслює амбівалентність рабства - економічна основа суспільства та джерело етичних суперечок, що резонують із сучасними дискусіями про свободу та гідність. Для переосмислення моральної та правової природи рабства, пропонується комплексний погляд як на інститут, який заклав античну основу, але і є фундаментом для будівництва сучасних демократичних принципів.

У висновках підкреслюється важливість цієї і подібних праць для розуміння правової еволюції права в контексті забезпечення прав людини, що особливо важливо в умовах сучасного глобалізованого світу. Оскільки XXI століття це не тільки розвиток технологій, а й також на жаль, час політичної турбулентності, де виникають кризи, війни, законодавці країн світу мають приділяти особливу увагу до дотримання прав людини, адже саме дотримання цих прав є фундаментом розвитку демократичної та правової цивілізації. Не дивлячись на сьогоденність, існують випадки рабства, що вказує на потребу в розробці активних міжнародних інструментів протидії цьому жакливному явищу.

Ключові слова: рабство, античне право, моральна норма, права людини, манумісія, юридичний статус, боргове рабство, римське право, реформи Солона, антична філософія.

Grishko V.I., Tsevukh A.I. Slavery in the ancient world: moral norm or violation of human rights.

This scientific article examines an important component of ancient times - slavery in the context of the legal status of a slave in ancient law, its evolution and moral and ethical dilemmas such as whether slavery was a moral norm that reflected the values of the era or a violation of human rights from a modern perspective.

The study covers the study of this issue in Ancient Greece and Rome. The scientific article examines a slave as an object of property according to ancient codes, the evolution of his legal status from lawlessness to such guarantees as the possibility of redemption or limiting the arbitrariness of the

master, compares the position of slaves in these societies and demonstrates the moral and ethical assessment of slavery through the views of ancient philosophers.

Particular attention was paid to important historical events, including the reforms of Solon in Athens, which abolished debt slavery, and the Roman manumission mechanism, thanks to which slaves could gain freedom. The study analyzes cases of mass enslavement as a result of the Battle of Cannae, the Spartacus uprising, and the general impact of slaves and such events on the evolution of law. It also uses a comparative method of ancient ideas about slavery with modern norms, as provided for in the Universal Declaration of Human Rights of 1948.

The scientific article emphasizes the ambivalence of slavery - the economic basis of society and the source of ethical disputes that resonate with modern discussions about freedom and dignity. To rethink the moral and legal nature of slavery, a comprehensive view is proposed as an institution that laid the ancient foundation, but is also the foundation for building modern democratic principles.

The conclusions emphasize the importance of this and similar works for understanding the legal evolution of law in the context of ensuring human rights, which is especially important in the conditions of the modern globalized world. Since the 21st century is not only the development of technologies, but also, unfortunately, a time of political turbulence, where crises and wars arise, legislators of the world should pay special attention to the observance of human rights, because it is the observance of these rights that is the foundation of the development of a democratic and legal civilization. Despite the present, there are cases of slavery, which indicates the need to develop active international instruments to combat this terrible phenomenon.

Key words: slavery, ancient law, moral norm, human rights, manumission, legal status, debt slavery, Roman law, Solon's reforms, ancient philosophy.

Постановка проблеми: в античному світі, рабство було не лише економічною основою, а й правовим інститутом, який відображав суспільні цінності суспільства. Проте оцінка цього інституту викликає дискусії, де виникає питання про те, чи було воно узаконеною нормою тогочасного суспільства, чи порушенням прав людини з сучасної точки зору. Юридичний статус з часом варіювався від повного безправ'я до часткових прав за типу реформ Солона або муніципії в Римі. Комплексне дослідження і порівняння тогочасних суспільств у питанні регулювання рабства і його правового статусу, залишається недостатньо дослідженим для формування цілісного розуміння трансформації статусу раба і його вплив на уявлення античних суспільств і як ці зміни корелюють з сучасними концепціями прав людини.

Мета статті полягає в дослідженні явища рабства в античному світі та проведенні аналізу правових рамок, історичних прикладів та філософських поглядів для комплексного розуміння цього явища.

Стан опрацювання проблематики: серед вітчизняних вчених, існує чимало досліджень явища рабства в античності: Боева С.Ю. досліджувала еволюцію рабовласницької системи виробництва у стародавніх Греції та Римі, Варава І.П. та Снісаренко І.О., сумісно вивчали питання особливості правового становища окремих категорій населення у стародавньому Римі, до яких належали раби. Тітаренко А.А. у контексті соціально-політичних конфліктів розглядав історично важливу подію у процесі боротьби з рабством – повстання Спартака (73-71 роки до н.е.), проте, дане питання ще недостатньо досліджено.

Виклад основного матеріалу: рабство в стародавньому світі було багатовимірним інститутом, який визначав економічний устрій, соціальні відносини та моральні уявлення суспільств Стародавньої Греції та Риму. Хоча рабство вважалося на той час нормою, що була виправдана філософією, війною і релігією, з погляду сучасного права, що відображене в Загальній декларації прав людини (1948 р.) – це грубе порушення свободи, гідності та рівності особи. Для дослідження ми вирішили обрати провідні рабовласницькі цивілізації - Стародавню Грецію та Рим.

У Стародавніх Афінах рабство було право - економічною основою поліса. Раби або дулої, юридично прирівнювалися до майна (давньогрецькою – ктема) і, згідно слів Аристотеля, їх сприймали як «живі знаряддя». В силу свого правового статусу, раби не мали жодних громадянських прав, не могли володіти майном, брати участь в народних зборах (еклесії) та суді присяжних (гелієї), укладати правочини, а також не мали права обіймати посади. Для поповнення «рабового ресурсу» використовувалися війни, піратство, торгівля людьми, народження дітей від рабів, боргове рабство (до реформ Солона у VI ст. до н.е.).

Після перемоги і підкорення Самоса у 440 році до н.е., тисячі полонених було продано в рабство, що було буденністю для Афінського морського союзу (Делоський союз - військово - політичне об'єднання грецьких полісів на чолі з Афінами у 478 році до н.е. після перемоги над Перською імперією [1, с. 140]. Спочатку був добровільним, а потім Афіни почали збирати з інших данину, чим

перетворювалися на імперію). Ксенофонт у «Порах» згадує, що раби становили третину населення (приблизно 100 тисяч осіб), Геродот наводить дані про те, що п'ята частина морських екіпажів під час Саламінської битви (480 р. до н.е.) становили раби.

Афінські господарі були наділені правом карати рабів, де типами покарання були страта, таврування або побиття, однак вбивство раба прирівнювали до кримінального злочину, хоча і менш тяжкого ніж вбивство вільного громадянина поліса. У своїй промові «Про вбивство раба» Антифон, описує судовий процес над господарем за жорстоке поводження, а промови Лісея «Проти Симона» та Демосфена «Проти Мідія» згадують про випадки, коли раби могли віднайти притулок у святилищах за типу храму Артеміди, Тесея, що забезпечувало обмежений, але формальний захист.

Цікавий підхід був до можливості свідчення раба в суді. Перед наданням свідчень, раба мали катувати, оскільки це вважалося запорукою «достовірності» його слів. Ісей у «Промові про спадщину Пірра» згадує подібні випадки. Попри сувору систему, в рабів була можливість для викупу, проте така можливість була обмеженою. Прикладом такого є Пасіон – раб-банк'єр V ст. до н.е., який здобув свободу та громадянство і у підсумку, передав свою справу та статки синові. 193 р. до н.е., відбулося повстання рабів в Лавріоні, після якого частина рабів змогла викупити свою свободу, що було зафіксовано Геродотом. Після того, як вони отримували свободу, перетворювалися на метеків – вільних не громадян, які сплачували податок метойкіон, але і далі не мали права голосу чи можливість зайняти посаду [2, с. 90].

Раби були важливою економічною силою Афін, що сприяла розвитку держави, дозволяла утримувати флот і фінансувати будівництво Парфенону. Раби були задіяні до обробки землі, в різних ремеслах, що сприяло активній експортній торгівлі.

Реформи Солона (594-593 рр. до н.е.) стали важливим етапом лібералізації життя рабів. Завдяки реформам було скасоване боргове рабство серед громадян, заборонено поневолення афінян, повернено землі селянам, що стало відоме, як – сейсахтея (скидання тягаря) [3, с. 91].

У культурі, образ раба також був різний. Аристофан у своїй комедіях, наприклад «Жаби», рабів зображено як кмітливих персонажів – Ксанфій продемонстрований, як той хто часто перевершував хазяїна бога Діоніса. У трагедіях Есхіла (Перси), Софокла (Антігона) та Евріпіда (Гекуба) раби й полонені продемонстровані як носії страждання й моральних істин, що викликало співчуття й сприяло перегляду усталених уявлень.

Серед філософів були різні думки стосовно розуміння рабства. Аристотель у «Політиці» стверджував, що рабство є природним для «нижчих» людей – варварів (не були греками і не говорили грецькою) і поділяв рабів на дві категорії: раби за природою (фюсей дули – не здатні до розуму та розсуду, могли виконувати фізичну роботу та підкорятися) та раби за законом (номой дули – стали рабами через обставини: полонені, продані в рабство, куплені як товар). Хоча у праці «Етика до Нікомаха» він визнав, що іноді раби бувають мудрішими за вільних громадян. Платон мав іншу думку. У своїх працях «Держава», «Менон» та «Горгії» висловлював ідеї рівності душ і засуджував тиранію, хоча в «Законах», Платон визнає рабство як необхідний елемент державного устрою. Поет Алкід вважав рабство виключно наслідком обставин, а не природи.

Оцінюючи становище рабів у Стародавніх Афінах з точки зору сучасного права, афінське рабство порушувало базові права людини згідно Загальної деларації прав людини: право на гідність (ст. 1), право на свободу (ст. 4) та захист від жорстокого поводження. Такі діяння по відношенню до рабів, як катування, клеймування і фізичне насильство, суперечать сучасним гуманістичним цінностям. Реформи Солона були важливим моментом для лібералізації відношення до рабів і їхнього правового статусу і свідчать про спроби часткової гуманізації системи, яка була фундаментально несправедлива.

Рабство Спарти мало свою особливу форму існування – ілоти. Ілоти – це підкорене населення Лаконії та Мессенії, яке внаслідок Мессенських війн VIII-VII ст. до н.е., було перетворене на спадкових підданих. Юридично ілоти належали державі, а не приватним особам і були прикріплені до клароїв (земельних наділів), які вони обробляли на користь спартіатів (вища каста, повноправні громадяни Спарти, які мали унікальний соціально-політичний статус. Виховувалися як воїни і були ядром спартанської фаланги). Статус рабів це була певна проміжність між рабством і кріпацтвом, де вони могли мати сім'ї, зберігати до половини врожаю, але при цьому постійно зазнавали насильства, системних принижень та контролю [4, с. 7]. Подібні випадки і їхнє становище описав Плутарх у «Життєписі Лікурґа».

Для того, щоб залякувати і контролювати ілотів, Спарта мала так би мовити, своєрідний інститут державного терору – криптея (давньогрецькою – *krypteia*), де молоді спартіати отримували завдання убивати потенційно «небезпечних» ілотів. Плутарх згадує, що для молоді це був своєрідний обряд ініціації, яка стримувала потенційні бунти. Поет Тіртеї у воєнних елегіях порівнює ілотів із «ослами, що несуть тягар», що відображає зневажливе ставлення до них у суспільстві. Геродот

у «Історії», навів дані, що кількість ілотів була у 7 разів вищою за спартіатів: 200 тисяч проти 30 тисяч.

Як і афінські раби, ілоти у Спарті були економічною опорою спартанської системи. Обробляючи кларої, ілоти забезпечували державу зерном, вином та олією. Плутарх у «Життєписі Лікурґа» навів дані про те, що кожен спартіат щороку отримував до 70 медимнів ячменю від ілотів (приблизно 3,6 тонни на рік, оскільки один медимн, це приблизно 52 літри ячменю). Хоча ще 12 медимнів ілот мав надати дружині спартіата, тобто це вже 82 медимни на рік (3,6–4,2 тонни ячменю на рік). Враховуючи, що ілоти могли залишити собі до 50% врожаю, то можна дійти висновку, що за рік їхньої праці, приблизно добувалося 164 медимни ячменю на рік (8,5 тонн ячменю на рік). Це свідчить про два моменти: ілоти були основою економіки, а еліта жила виключно завдяки їхній примусовій праці.

Ілоти постачали продукти для сісситії (громадських трапез), що було обов'язково для чоловіків-громадян (спартіатів), чим цементували соціальну єдність.

Формально, особистий внесок мав робити спартіат, але за них це робили ілоти. Якщо ж спартіат не забезпечив такого внеску, його могли позбавити громадянства. В рамках військових кампаній, ілоти виконували допоміжну роль, де були носіями, слугами або легкою піхотою.

Наприклад, згідно свідчень Геродота, у битві при Платеях (479 рік до н.е.) кількість ілотів становила 35 тисяч осіб, що підкреслює парадокс спартанського суспільства: ілоти одночасно були як в амплуа фундаменту, так і потенційної загрози.

Соціальні трансформації ілотів були обмежені. У разі військових заслуг окремі особи могли отримати статус «неодамодея» – «новогромадянина», який надавав обмежену свободу без повноправного громадянства. Після морської битви при Егоспотамах (405 р. до н.е.), Спарта звільнила кілька сотень ілотів за службу у флоті. При цьому, необхідно зазначити, що часто ці «звільнення» носили фіктивний характер – Фулідід розповів у «Історії Пелопоннеської війни», що було страчено 2 тисячі ілотів, які пішли добровольцями у військо і їм обіцяли за це свободу, проте Спарта вирішила «підстрахуватись» і розправила з ілоти, щоб не допустити змови. Через такий устрій і відношення до ілотів, їхні повстання носили частий і загрозливий характер. У 464 році до н.е., відбувся серйозний землетрус, після якого у Мессенії спалахнуло велике повстання, яке у історії відоме як Третя Мессенська війна (464–455 рр. до н.е.).

Впродовж багатьох років, ілоти тримали оборону на горі Іфома, де здійснювали спротив спартанським військам і навіть змусили Спарту до звернення про допомогу у придушенні повстання до союзників. В свою чергу, Афіни, до яких звернулася Спарта, спочатку відправили підкріплення під приводом Кімона, але їх несподівано та без пояснень відправили назад, що викликало дипломатичний скандал, оскільки спартанці боялися, що афіняни можуть зрадити і будуть сприяти бунтам ілотів в силу розвитку демократії.

Повстання було жорстко придушене. Частину ілотів було звільнено, проте Плутарх згадує про серйозні репресії.

Наступний інцидент відбувся 371 року до н.е., коли фіванці під приводом Епамінода у битві при Левктрах отримали перемогу і вторглися в Пелопоннес та звільнили Мессенію [5]. Це призвело до значної втрати ілотів, падіння спартанської аграрної бази і занепад спартіатського класу.

Філософія та ідеологія Спарти були підпорядковані військово-державному ідеалу. Арістотель зазначає, що ілотів вважали небезпечною, але необхідною масою, Плутарх підтверджує цю двозначність, де ілоти забезпечували матеріальне існування Спарти, але одночасно вони були об'єктом підозри. Критика стосовно такого положення ілотів, була відсутня на відміну від Афіни та Риму, оскільки культура прославляла панування та силу. Для приниження, ілотів змушували напиватися до нестями, як приклад негідної поведінки для молоді.

За сучасним правом, одночасно можна простежити порушення базових прав людини – право на гідність (ст. 1), право на свободу (ст. 4), право на захист від жорстокого поводження (ст. 5) та право на справедливий суд (ст. 6 – стосується страт ілотів без суду через механізм криптеї). Парадокс полягає в тому, що Спарта глибоко залежала економічно від людей, яких вона не визнавала за повноцінних громадян.

Раби Стародавнього Риму юридично вважалися речами за принципом «*dominium ex jure Quiritium*» - право власності за квіритинським правом [6, с. 42]. Раби не мали права на шлюб, майно чи судовий захист, а їхнє життя повністю залежало від господаря «*ius vitae necatoris*» – право на життя та смерть. Джерелами для поповнення рабів були війни, борги, піратство та народження від рабинь. Після Другої Пунічної війни 218–201 рр. до н.е., ринки поповнилися новими рабами, де Тіт Лівій надає дані про 70 тисяч полонених після битви при Каннах (216 р. до н.е.). Станом на I ст. до н.е., раби складали приблизно 30-40% населення Італії згідно інформації Тацит у «Анналах».

Римське право надавало дозвіл на фізичні покарання рабів, проте з часом з'явилися обмеження. Імператори провели ряд реформ, які обмежили свавілля господарів по відношенню до рабів.

Клавдій (41–54 рр. н.е.) встановив правило, що якщо господар покинув хворого раба і він одужав, то він втрачав право власності на нього – *Senatus consultum Silanianum* (хоча в більшості цей указ стосувався встановлення жорсткої відповідальності для рабів за вбивство господаря чи іншого пана. Згідно нього, всі раби конкретного господаря несли колективне покарання за підозрою у вбивстві). Адріан (117–138 рр. до н.е.) встановив заборони убивства раба без суду, Антонін Пій (138–161 рр. н.е.) посилив захист рабів (обмежив тілесні покарання і підкреслив необхідність гуманного ставлення), а Кодекс Юстиніана (529–534 рр. н.е.) дозволив рабам скаржитись на жорстокість.

Манумісія стала ключовою трансформацією. У рабів було 3 механізми звільнення з рабства: через заповіт (*manumissio testamento*), неформально (*manumissio inter amicos*) або через заяву перед магістрантом (*manumissio vindicta*). Після того, як вони пройшли процедуру манумісії, вони ставали «вільновідпущениками», де з певними обмеженнями отримували громадянство, зберігаючи зв'язок з патронусом (колишній господар раба, якому вільновідпущеник мав підкорятися, допомагати та поважати навіть після звільнення) [7, с. 17].

Варто згадати два приклади вільновідпущеників, які змогли досягти висот у римському суспільстві – Тірона та Нарциса. Перший був секретарем самого Цицерона та став літератором, другий був особистим радником імператора Клавдія, де керував фінансами. Внаслідок масовості манумісії і наростання соціального напруження і конкуренції вільновідпущеників з плебсом, Октавіан Август (27 р. до н.е. – 14 р. н.е.) через укази *Lex Fufia Caninia* (2 р. н.е.) та *Lex Aelia Sentia* (4 р. н.е.), обмежив кількість рабів, яких можна було звільняти за заповітом (до указу не було жодного обмеження, хоч всіх).

Після появи указу, кількість потенційних звільнених залежало від загальної кількості рабів: 2–10 рабів = 50%, 11–30 = 30%, 31–100 = 25%, 101 і більше = 20%, також встановлено віковий ценз в 30 років для такого звільнення.

Раби підтримували економічну основу існування Риму, де вони у латифундіях (великі сільсько-господарські маєтки, іноді за площею сягали десятки тисяч гектар) вирощували виноград, оливки, пшеницю тощо. У містах працювали вчителями, лікарями та ремісниками. Активно сприяли урбанізації працюючи в портах Рима та Остії, що забезпечувало стабільну торгівлю з Єгиптом та Сирією. Вільновідпущеники утворювали середній клас, керуючи банками та крамницями. Активно змінювали етнічний склад Італії внаслідок постійних припливів полонених.

У культурі раби також залишили свій слід. Наприклад, Горацій був сином вільновідпущеника та прославляв римські цінності [8]. Петроній у своїй «Сатириконі» зображує вільновідпущеника Трімалхіона, як символ соціальної мобільності. Росцій – раб-актор, регулярно виступав в комедіях Плавта, що впливало на театр.

Як в Греції, так і в Римі відбувалися повстання рабів, де самим відомим повстанням було повстання Спартак, про яке навіть зняли фільм ще у 1960 році та серіал «Спартак» 2010–2013 років. Спартак, який був лідером повстання (73–71 рр. до н.е.), за національністю був фракійцем, який свого часу втік з гладіаторської школи в Капуї. За оцінками Аппіана, його армія становила 70–120 тисяч осіб, куди входили раби, селяни та пастухи. Підтвердженням того, як раби прагнули свободи, є підтвердження кількості осіб, які приєдналися до повстання. На початок повстання, після втечі Спартак мав лише 70–80 соратників, але їх кількість швидко зросла до неймовірних 10 тисяч. У першій битві, 73 року до н.е., Спартак здобув перемогу над Гаєм Клавдієм Глабром біля Везувію. У 72 році до н.е., Спартак здобув перемоги над консулами Геллієм Публіколою та Гнеєм Корнелієм Лентоном Клюдіаном, використовуючи партизанську тактику.

У деяких працях помилково вказується, що противником Спартак був Луцій Ліціній Лукулл, однак це не точно – на той час, Лукулл вів війну проти Мітрадата Понтійського на Сході, що виключає його участь у боротьбі зі Спартаком.

Плутарх в «Життєписі Красса» зазначав, що Спартак мав на меті з армією перетнути Альпи, оскільки більшість його соратників були родом з Галлії, Фракії та Німеччини. Проте, враховуючи, що його військо складалося з пастухів, селян, рабів та гладіаторів, рівень дисципліни залишав бажати кращого, тому не дивлячись на бажання Спартак перетнути Альпи, вони не підкорилися наказу і залишилися в Італії з метою наживи і продовження війни.

У підсумку, це стало фатальним рішенням, для долі повстанців. У 71 році до н.е., біля річки Сілар у Луканії, Марк Красс жорстко придушив бунт, наказавши демонстративно стратити 6 тисяч полонених і розіп'яти їх вздовж Аппієвої дороги від Капуї до Риму – на 200 км. Тіло самого Спартак не було знайдено і можливо було спеціально знищене [9].

Серед філософів тієї епохи були думки, які переосмислювали рабство. Сенека закликав поважати рабів: «Вони раби, але люди», також радив уникати жорстокості. Епіктет, який був сам колишнім рабом, який своїми поглядами свободи духу вплинув на Марка Аврелія. Цицерон визнавав

людяність рабів, але одночасно підтримував їх підлеглість у суспільстві. Аврелій Августин бачив рабство наслідком гріха, а Павло (апостол) проголошував рівність перед Богом, що вплинуло на створення Кодексу Юстиніана.

З сучасної точки зору, римське право порушувало згідно норм Загальної декларації право на гідність (ст. 1), право на свободу (ст. 4) та право на захист від жорстокості (ст. 5).

Висновки. Отже, на основі вищевикладеного матеріалу, рабство постає як універсальний, але глибоко специфічний соціально-правовий інститут, що був фундаментом існування античних суспільств. Раби Стародавніх Афін юридично були майном і не мали політичних прав, проте для господаря були певні обмеження на свавілля, а раб міг шукати притулок. Виняток такий, як банкір Пасіон, після звільнення досяг соціальної мобільності. Спартанські ілоти були жорстко підконтрольні, піддавалися криптеї, внаслідок чого відбувалися часті повстання через відсутність прав. У Римі рабів вважали «річчю», де господар мав право на їхнє життя, але завдяки «манумісії» могли здобути певну свободу і мали право на скаргу. Звільнені формували новий прошарок із обмеженими правами. Повстання рабів, які відбувалися протягом історії доводять їхню здатність до опору, хоч і вони завершувалися поразками. Рабство античності, це економічно ефективна, але глибоко нелюдська й несправедлива система.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Талдикін О. Ретроспективний аналіз форм державного (територіального) устрою: поліс, полісний союз. *Науковий вісник Дніпровського державного університету внутрішніх справ*, 2024. № 1. С. 138–143.
2. Ярошовець Т., Довбищенко М. Податки і публічне управління: досвід давньої Греції. *Публічно-управлінські та цифрові практики*. 2024. № 2. С. 86–94.
3. Череватюк В.Б., Темченко Я.О. Право бути людиною та проблеми його реалізації: від історичних витоків до сучасності. *Scientific works of Kyiv Aviation Institute. Series Law Journal» Air and Space Law*. Т. 1. № 74. 2025. С. 90–97.
4. Городецька І.А., Геєць І.В. Юридичний словник. Ніжин: НДУ ім. М. Гоголя, 2024. 331 с.
5. Messenia. веб-сайт. URL: <https://surl.li/esavxc> (дата звернення: 17.06.2025).
6. Поліщук М.Г. Поняття і зміст права власності: види позовів до суду у Древньому Римі. *Вчені записки Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського*. Серія: Юридичні науки. 2019. № 30 (69). С. 41–45.
7. Карась А. Цивілізаційний процес у призмі семіозу громадянства. *Тези звітної наукової конференції філософського факультету*. Львів, 2021. Вип. 18. С. 14–20.
8. Horace. Вікіпедія: веб-сайт. URL: <https://en.wikipedia.org/wiki/Horace?> (дата звернення: 17.06.2025).
9. Battle of the Silarius River. Вікіпедія: веб-сайт. URL: https://en.wikipedia.org/wiki/Battle_of_the_Silarius_River? (дата звернення: 17.06.2025).